

Kazimiera Kalita-Skwirzyńska

Szczecin

ZNAKI DROGOWE WOKÓŁ WSI CHEŁM DOLNY ORAZ ZNAK ZE SZLAKU „KRZYŻOWCÓW” NA TERENIE DAWNEGO POWIATU CHOJNA

W pejzażu wsi pomorskich widoki dużych głazów granitowych stojących przy drogach, na rozstajach dróg lub wśród pól i niekiedy zupełnie nieoczekiwane w środku lasu, nie są niczym szczególnym, można powiedzieć, że są naturalnym składnikiem krajobrazu¹. Jednak po bliższym przyjrzeniu się niektórym z nich, zauważamy wyryte na nich napisy, z których dowiadujemy się, że są pomnikami poświęconymi pamięci wydarzeń historycznych, pamięci zmarłych żołnierzy poległych w wojnach, pamięci osób związanych z tutejszymi terenami lub wskazują kierunki prowadzenia dróg i określają czas ich powstania.

W przypadku tych ostatnich wiemy, że mamy przed sobą dawne drogowskazy, ułatwiające poruszanie się po terenie². Nie są to wprawdzie klasyczne kamienie milowe, jakie ustawiali przy drogach Rzymianie, lecz niepozorne głazy, spełniające jednakże swą funkcję wskazywania kierunków i odległości pomiędzy miejscowościami, po to aby ułatwić dotarcie do celu.

Kamienie milowe, po łacinie zwane *milliarium*, stosowali Rzymianie do oznaczenia dróg na terenie Imperium Rzymskiego. Ustawiali je na poboczach co rzymską milę (1478,5 m). Klasyczne kamienie miały kształt walca na prostopadłościennym podstawie. Na kamieniach wykuwano napisy z oznaczeniem odległości – od początku drogi (w Italii zawsze od Rzymu, w innych prowincjach – od ich stolic). Na niektórych kamieniach umieszczano inskrypcje wymieniające władców lub daty ważnych wydarzeń. Na terenie Włoch do dziś zachowało się 600 antycznych kamieni milowych, z których najstarszy pochodzi z III wieku przed naszą erą³.

1 W. Łysiak, *Ludowa wizja tworzenia się naturalnych cech pomorskiego krajobrazu*, [w:] *Życie dawnych Pomorzan*, Materiały z Konferencji, Bytów, 14–15 października 2004, red. W. Łysiak, Poznań 2006, s. 81–109.

2 Temat kamieni milowych i drogowskazów na terenie Pomorza Zachodniego nie był do tej pory przedmiotem badań. Autorka niniejszego artykułu badając przeszłość miejscowości Chełm Dolny (Wartenberg) w gm. Trzcińsko Zdrój, natknęła się na głazy, które bez wątpienia pełniły funkcje drogowskazów, na co wskazują napisy umieszczone na owych kamieniach. Inwentaryzacja głazów pozwoliła na określenie ich miejsca i znaczenia w krajobrazie historycznym regionu, co starała się ukazać w powyższym artykule. Wcześniej autorka odnotowała temat w publikacji: K. Kalita-Skwirzyńska, *Chełm Dolny. Historia i wartości kulturowe jednej ze wsi Pomorza Zachodniego*, [w:] *Dzieje Wsi Pomorskiej*. III Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Włocibórz, gmina Dygowo 14–16 maja 2004, Dygowo-Szczecin 2004, s. 135.

3 pl.wikipedia.org/wiki/Kamien_milowy (10.06.2011).

1. Replika klasycznego rzymskiego kamienia milowego.
Repr. za: www.wikipedia.org/wiki/Kamie%C5%84_milowy

Do antycznych wzorów dotyczących oznakowania dróg w Europie wrócono na szerszą skalę w XVIII wieku, kiedy powszechne stało się funkcjonowanie regularnej poczty państwowej i przewóz podróżnych dyliżansami za odpowiednią opłatę. Podróżni musieli płacić za przejazd jednej mili pruskiej (7,53 km) 10 fenigów, wobec czego drogi musiały być oznakowane i dobrej jakości, choć akurat ten wymóg jeszcze długo nie był spełniony. Drogi na Pomorzu i w Nowej Marchii, nawet główne szlaki komunikacyjne, były drogami bitymi, wydeptanymi przez pokolenia kupców, rycerzy, pielgrzymów, zaciężne wojska i wszelkiego rodzaju wędrowców przemierzających Europę od wczesnego średniowiecza⁴.

W Królestwie Pruskim akcją ustawiania kamieni milowych rozpoczęto w 1722 roku. Kamienie wykonywane były przeważnie z piaskowca, miały formę obelisku lub sześcianu. Później ich kształt został określony urzędowo, a podstawowym materiałem do ich wykonania stał się granit. Projekt wzorcowego kamienia milowego dla terenu Niemiec wykonał na początku XIX wieku wybitny architekt i wysokiej rangi urzędnik budowlany Prus Karl Friedrich Schinkel.

Miał on kształt walca zwieńczonego stożkiem, ustawionego na podstawie rozszerzonej w dolnej części. Wysokość kamienia wynosiła 175 cm, z tego 62 cm miała podstawa przeznaczona do wkopania w ziemię, trzon liczył 100 cm, a zwieńczenie 13 cm. Średnica trzonu wynosiła od 46 do 70 cm. Waga takiego kamienia

⁴ Z. Czarnuch, *Z dziejów starożytnej drogi*, [w:] *Droga Znaki Nazwy*, red. Z. Czarnuch, Gorzów Wielkopolski 1998, s. 9–94.

sięgała 1,5 tony. Na trzonie umieszczano inskrypcje określające odległość od stolicy regionu do siedziby władz prowincji, powiatu lub ważnego rozwidlenia dróg⁵.

Z chwilą wprowadzenia w Niemczech systemu metrycznego, co stało się w latach 1872–1873, kamienie milowe przestały spełniać swą rolę, gdyż odległości zaczęto mierzyć w kilometrach. Pomimo tego, w wielu miejscach kamienne drogowskazy pozostawiono jako pamiątki przeszłości.

Na Pomorzu Zachodnim niestety nie udało się odnaleźć tego typu obiektów, natomiast kilka przykładów zachowało się na terenie ościennego województwa lubuskiego, gdzie w 1995 roku w miejscowości Witnica powstał *Park Drogowskazów i Słupów Milowych Cywilizacji* utworzony z inicjatywy dr. Zbigniewa Czarnucha⁶. W parku znalazły miejsce nie tylko wzorcowe kamienie milowe, ale również wszelkiego rodzaju znaki drogowe, w tym kamienne głazy z napisami.

Tego typu obiekty pojawiły się po 1835 roku, po ukazaniu się rozporządzenia ministra skarbu Rorhera, nakazującego ustawianie drogowskazów w miejscach, w których nie było wcześniej żadnych oznaczeń odległości⁷. Ustawiano je więc również przy drogach lokalnych, których sieć zaczęła się rozrastać od schyłku XVIII wieku. Szczególne zasługi w zakresie rozwoju dróg i obsadzenia ich drzewami na terenie Nowej Marchii przypisuje się margrabiemu Fryderykowi Wilhelmowi ze Schwedt. Dzięki inicjatywie margrabiego, w końcu XVIII wieku, na obszarze dawnego powiatu Chojna (niem. Königsberg) powstało wiele dróg obsadzonych drzewami owocowymi: śliwami, czereśniami, morwami i jabłoniami⁸. Rozwój sieci dróg lokalnych na terenie Nowej Marchii prześledzić można na mapach rysowanych w miarę dokładnie od 3. ćwierci XVIII wieku, a następnie na mapach wykonywanych i aktualizowanych sukcesywnie przez cały wiek XIX i XX⁹. Ślady wielu z tych dróg, używanych do dziś przez mieszkańców lokalnych miejscowości, przetrwały w terenie do chwili obecnej. Ich przebieg czytelny jest dzięki zachowanym nasadzeniom drzew owocowych oraz zachowanym drogowskazom.

Z analizy map wynika, że np. we włościach rodziny von Treskow z Chełma Dolnego, na początku XIX wieku istniało co najmniej pięć dróg łączących tę miejscowość z sąsiednimi wioskami lub majątkami ziemskimi. Były to następujące drogi: Chełm Dolny–Chełm Górny – 4 km; Gogolice – 6 km; Babin – 2 km;

5 A. Płoski, *Kamienie milowe w kontekście miejsca zabytku*, „Kurier Konserwatorski” 2009, nr 5, s. 31–36.

6 Z. Czarnuch, *Z dziejów sławnej ongiś drogi*, [w:] *Droga Znaki Nazwy*, red. Z. Czarnuch, Gorzów 1998, s. 9–80.

7 K. Gander, *Aus der älteren Geschichte des deutschen und sächsischen Postwesens in der Niederlausitz*, „Niederlausitzer Mitteilungen” 1930, Bd. XIX, H. 1, s. 28.

8 H.G. Bluhm, *Hohenkränig. Die Geschichte eines Guts und Bauerndorfes im Kreise in der Neumark*, Hannover 1972 (manuskrypt w zbiorach Biblioteki Miejskiej w Chojnie); *Erinnerungen an einen ostbrandenburgischen Landkreis*, Berlin-Bonn 1977.

9 B. Skrycki, *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, Warszawa 2008. Autor opisuje wszystkie mapy uwzględniające teren Nowej Marchii od czasów średniowiecza do końca XVIII wieku, stwierdzając przy tym, iż dokładne skartowanie miejscowości na terenie Nowej Marchii miało miejsce dopiero na początku XIX w.

Białęgi – Witnica – 5 km; Zielin – 4 km; Warnice – 4 km. Wszystkie czytelne są w terenie do dziś i używane przez mieszkańców do komunikacji pieszej czy rowerowej. Przy każdej z tych dróg ustawiono kamienie z napisami informującymi o kierunku w jakim prowadzą oraz o dacie wykonania drogowskazu.

2. Wycinek mapy okolic Chełma z 1. ćw. XIX w.

Do tej pory odnaleziono dziewięć głazów z wyrytymi na ścianach czołowych napisami¹⁰. Odnaleziono również jeden kamień z napisem „Warnitz”, znaczący granicę pomiędzy wsią Chełm Dolny a wsią Warnice (w tym miejscu przebiegała też na początku XIX wieku główna droga łącząca Trzczańsko z Mieszkowicami). Na drogowskazy wybierano głazy granitowe o kształcie graniastosłupów, które poddawano obróbce polegającej na skuciu dolnych partii kamieni (na wysokości $\frac{3}{4}$) do ostro zakończonych końcówek wkopywanych w ziemię. Na czołowych ścianach górnych części (wyrównanych do płaskich powierzchni) wykuwano napisy.

10 Karty ewidencyjne drogowskazów z okolic Chełma Dolnego gm. Trzczańsko Zdrój oraz z Warnic gm. Dębno Lubuskie, znajdują się w zbiorach Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Terenowego Oddziału w Szczecinie.

3. Kamień graniczny z napisem Warnitz. Fot. K. Kalita-Skwirzyńska

Jednym z najstarszych znaków tego typu jest głaz zachowany w Chełmie Dolnym, ustawiony przy wyjeździe ze wsi w kierunku Warnic. Obecnie przewrócony i oplątany korzeniami lipy (dzięki czemu ocalał). Na licu czytelny jest napis wykuty w granicie minuskułą „Zu Warnitz ½ meilen” (do Warnic ½ mili).

4-5. Z lewej: Drogowskaz wskazujący drogę do Warnic.
Z prawej: Drogowskaz z 1898 r., ob. zaginiony. Fot. K. Kalita-Skwirzyńska

Z okolic wsi Chełm Dolny zniknęły niestety dwa inne drogowskazy – prowadzące do wsi Gogolice i Babin. Pierwszy z tych drogowskazów o wysokości 90 cm, wykonany został w 1898 roku i ustawiony przy rozstaju dróg prowadzących z Chełma Dolnego w kierunku wsi Gogolice. Wkopany był w ziemię na głębokość 40 cm na końcu alei lipowej, po północnej stronie wsi. Na obu stronach płaskich powierzchni znajdowały się napisy minuskułą “Hochen Wartenberg/ 1898” (Chełm Górny/1898) oraz “Schmarfendorf” (Gogolice). Po 1945 roku kamień został przewrócony, a pomierzony i opisany został w 2007 roku. Po tej dacie niestety zaginął.

Ukradziony został również drugi głaz ustawiony na skraju lasu i drogi polnej prowadzącej z Chełma Dolnego do Babina, Chłopowa i Trzcińska. Kamień obrobiony do kształtu graniastosłupa, pierwotnie wkopany był w ziemię na ok. 70 cm. Na licu górnej części o wysokości 103 cm, znajdował się napis majuskułą “R. WARTENBERG. L. BABIN. HERRENSDORF. 1880./ R. BARFELDE. L. SCHONEFLIES” (Na prawo Chełm, na lewo Babin i Chłopowo, 1880/ na prawo Gogolice, na lewo Trzcińsko).

6-7. Z lewej: Drogowskaz wskazujący drogę do Chełma Dolnego.
Z prawej: Drogowskaz ze wsi Warnice. Fot. K. Kalita-Skwirzyńska

Czwarty, zachowany drogowskaz na obszarze majątku w Chełmie Dolnym, znajduje się po południowej stronie wsi, w lesie, na rozstaju dróg. Na czołowej ścianie głazu, wkopanego w ziemię na głębokość ok. 50 cm, znajduje się napis wykuty w granicy minuskułą „R. Berfeld/ W. Gratendorf/ 1855/ H” (na prawo Smolnica/ na zachód/ Goszków/ 1855/ H).

Wykuty w granicie znak drogowy, w formie graniastosłupa, znajduje się również w głębi lasu, przy drodze prowadzącej z Chełma Dolnego do Gogolic. Na tym kamieniu nie wykuto napisu (nie wiadomo z jakiej przyczyny), choć nie ulega wątpliwości, że miał pełnić funkcję drogowskazu. W samej wsi Gogolice również znajduje się głaz z napisem wskazującym kierunek biegu drogi, lecz obecnie napis jest trudny do odczytania.

Podobne drogowaskazy znajdowały się również na terenach ościennych gmin, np. przy wyjeździe ze wsi Warnice w kierunku Różańska, gdzie na jednym boku kamienia w kształcie graniastosłupa głęboko wkopanego w ziemię, znajduje się napis „N. Rosenthal.1843 / N. Ringenwalde” (północ. Różańsko. 1843/ północ. Dyszno).

Opisane wyżej głazy można uznać za obiekty zabytkowe. Można sądzić, że ich liczba w innych miejscowościach jest równie duża, jak w Chełmie Dolnym. Należy je tylko odszukać oraz zinwentaryzować, posługując się przy tym mapami z początku XIX wieku, a przede wszystkim wskazówkami uzyskanymi od mieszkańców wsi. Kamienne drogowaskazy powinny pozostać na miejscach ustawienia pierwotnego, gdyż z uwagi na zachowane ślady przebiegu historycznych dróg, mogą ciągle pełnić swoje funkcje wskazywania kierunków i ułatwiania dotarcia do celu.

Jedną z najstarszych i najbardziej znaczących dróg na terenie Nowej Marchii, była droga zwana „szlakiem krzyżowców”. Biegła od Krosna Odrzańskiego przez Łagów, Słońsk, Chwarszczany, Moryń, Chojnę, Rurkę i dalej przez Myślibórz do Drawna, Czaplina, Starego Drawna w kierunku Malborka i Królewca¹¹. Szlakiem tym, zgodnie z badaniami Dariusza Piaska oraz Zbigniewa Czarnucha, przemieszczali się rycerze – zakonnicy z zakonów: joannitów, templariuszy i krzyżaków, którzy po klęsce wypraw krzyżowych, rozpoczęli wędrówkę na wschodnie rubieże Europy w poszukiwaniu nowych miejsc dla swojej działalności¹².

O istnieniu szlaku na odcinku Nowej Marchii i terenu dawnego powiatu Chojna świadczy znalezisko dokonane kilkanaście lat temu w pobliżu wsi Żelichów, w gminie Cedynia. Na polach uprawnych w okolicy tej wsi chłopci w trakcie orania pól odkryli pochówek (jak twierdzą – zakonnika)¹³ oraz związany z nim prawdziwy skarb sztuki – krucyfiks podróżny, prawdopodobnie z XII wieku, wykonany ze stopu metali. Jest to niewielkie w rozmiarach, ale wyjątkowe na naszym terenie, dzieło z okresu wczesnego średniowiecza¹⁴. Krucyfiks jako obiekt kultu, a zarazem cenne

11 D. Piasek, op. cit. Rysunek przebiegu szlaku zamieścił Z. Czarnuch w pracy: *Droga Znaki Nazwy*, op. cit., s.12.

12 K. Wisłowska, *Zakony*, Wrocław 1987, s.57, 59, 63.

13 Miejsce odkrycia nie zostało do tej pory przebadane archeologicznie.

14 Krucyfiks odnotowany został na karcie ewidencyjnej zabytków ruchomych przez J. Kochanowską (karta w zbiorach WUOZ w Szczecinie); Z. Krzymuska-Fafius, prowadzi badania źródeł pochodzenia krucyfiks.

dzieło sztuki, towarzyszył w drodze prawdopodobnie rycerzowi zakonnemu lub innemu duchownemu biorącemu udział w wyprawie zmierzającej „szlakiem krzyżowców” w kierunku Królewca lub Malborka, a może do Chwarszczan lub pomorskiej Rurki, gdzie około połowy XIII wieku osiedlili się templariusze¹⁵. Krzyż po śmierci jego właściciela zatknięto w kopcu usypanym nad mogiłą, dorabiając wcześniej żeliwny boleć przeznaczony do wkopania w ziemię.

8. Krucyfiks podróżny znaleziony w okolicy wsi Żelichów. Fot. M. Cześnin

Z inicjatywy templariuszy, na terenach południowej części obecnego Pomorza Zachodniego, powstały dwie najstarsze murowane świątynie o formach romańskich i wczesnogotyckich, których technika budowy i formy wyznaczyły kierunki rozwoju sakralnej architektury gotyckiej na Pomorzu w 2. połowie XIII wieku¹⁶. Nie bez przyczyny Ziemia Chojęńska (w obrębie dawnego powiatu Chojna) nasyciona jest, znacznie bardziej niż tereny sąsiednie, kościołami wzniesionymi ze starannie obrobionych kostek granitowych, wskazujących na wykonawców wywodzących się ze strzech kamieniarskich pracujących pod okiem templariuszy¹⁷. Świątynie tego typu znajdują się m.in. we wspomnianych wcześniej wioskach takich jak: Chelm Dolny, Brwice, Gogolice, Smolnica czy Goszków.

15 E. Rymar, *Komandoria chwarszczańska templariuszy i joannitów (1232-1540)*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2002, nr 9, s. 11-36.

16 P. Kołosowski, *Chwarszczany, dwór zakonny na szlaku templariuszy* [w:] *Zabytkom na odsiecz! Szlakiem grodów, zamków i twierdz*, Materiały opracowane z okazji obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa 2009 w województwie zachodniopomorskim, Szczecin 2009 s. 69-82; M. Płotkowiak, *Rewaloryzacja założenia byłej komandorii templariuszy w Rurce*, [w:] *Zabytkom na odsiecz! Szlakiem grodów, zamków i twierdz*, Materiały opracowane z okazji obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa 2009 w województwie zachodniopomorskim, Szczecin 2009, s. 83-94.

17 *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, Bd. VII, T. 1, H. 3, Berlin 1927; Z. Świechowski, *Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII wieku*, Poznań 1950.